

De Zoon des mensen

M.J. Paul

M.J. Paul, G. v.d. Brink, J.C. Bette (red.), *Bijbelcommentaar Ezechiël – Daniël*. Studiebijbel Oude Testament, deel 11. Veenendaal: Centrum voor Bijbelonderzoek, 2014. ISBN 9789077651308. Excurs 9, pp. 1018-1026.

Inleiding

In het visioen van Dan.7 is sprake van iemand als een ‘zoon des mensen’ (of ‘mensenzoon’) die ‘met de wolken des hemels’ voor de troon van een ‘Oude van dagen’ verschijnt en van Hem de heerschappij ontvangt (Dan.7:13-14). De betreffende verzen behoren zonder meer tot de meest besproken verzen uit het boek Daniël. Dit komt niet in de laatste plaats doordat deze uitdrukking terugkeert in het NT, waar Jezus zichzelf veelvuldig ‘Zoon des mensen’ noemt.

In dit artikel komt aan de orde:

1. Woordgebruik
2. Eventuele achtergronden van Dan.7
3. Identificaties van de Mensenzoon
4. Evaluatie
5. De regering van de heiligen
6. Latere toepassing en interpretatie.

1. Woordgebruik

1.1 Inventarisatie

Op verschillende plaatsen in het OT vinden we de Hebreeuwse aanduiding *ben-ʾādām* ‘zoon van (de) mens(heid), mensenzoon, mensenkind’. Dit is een typisch Semitische manier van zeggen, waarbij ‘zoon van’ aanduidt dat iemand tot een bepaalde groep behoort. ‘Zoon van een/de mens’ wil dus zeggen ‘iemand die behoort tot het mensengeslacht’. De uitdrukking staat dan ook nogal eens in een synoniem parallellisme met *ʾiš* ‘man, mens’ (bv. Num.23:19; Job 35:8; Jer.49:18), *ʾenôš* ‘mens’ (Job 25:6; Ps.8:5; Jes.56:2) of *geber* ‘man, mens’ (Job 16:21). In veel contexten onderstreept de uitdrukking het onderscheid tussen God en de mens, die deel is van het menselijk geslacht en daarmee wezenlijk van God verschilt (bv. Num.23:19).

De uitdrukking *ben-ʾādām* is in het bijzonder typerend voor het boek Ezechiël, waar de profeet 93 keer op deze manier wordt aangesproken. Ook hier benadrukt het aanspreken met ‘mensenkind’ het onderscheid tussen de profeet als gewoon mens en de HERE, die in heerlijkheid troont (zie uitleg Eze.2:1). Buiten het boek Ezechiël vinden we zo’n directe manier van aanspreken alleen nog in Dan.8:17, waar de engel Gabriël Daniël als *ben-ʾādām* ‘mensenkind’ aanspreekt en zo de aandacht vestigt op Daniël’s menselijke beperktheid.

1.2 Aramees

Het visioen van Dan.7 behoort tot het Arameestalige deel van het boek Daniël,¹ vandaar dat we daar de Aramese uitdrukking *bar ʾēnāš* aantreffen, die in betekenis overeenkomt met het Hebreeuwse *ben-ʾādām*. Toch is het geen typisch Bijbelse uitdrukking; de oudste vindplaats van dit woordgebruik is in het buitenbijbelse Aramees. In de Aramese verdragstekst op een van de stèles van Sefire (8e eeuw v.Chr.) komt de uitdrukking *bar ʾēnāš* voor als algemene

¹ Zie Inl. art. 2 ‘Boek Daniël’, par. 2.

verwijzing naar het menselijk geslacht.²

1.3 Bepaald en onbepaald

In latere Joodse Aramese teksten komt de uitdrukking *bar ʿēnāš* regelmatig voor, onder meer in de Dode Zeerollen, de Misjna en in latere rabbijnse literatuur. Soms vinden we in Aramese teksten ook spellingsvarianten als *bar nāš*, of de bepaalde vormen *bar ʿēnāšā* of *bar nāšā*. Er is wel beweerd dat het gebruik van deze verschillende varianten van de uitdrukking, vooral die tussen bepaalde ('de Zoon des mensen') en onbepaalde vormen ('een Zoon des mensen') duidt op een verschil in toepassing ervan. Vermes heeft echter overtuigend laten zien dat bepaalde en onbepaalde vormen van de uitdrukking in vroegjoodse teksten door elkaar gebruikt konden worden, zonder dat er sprake is van een verschil in betekenis.³ Een vergelijkbare discussie is gevoerd over de Griekse uitdrukking *huios tou anthroopou* 'Zoon des mensen' die in het NT soms met en soms zonder lidwoord voorkomt. Ook hier is tegenwoordig de heersende gedachte dat de aan- of afwezigheid van het lidwoord voor de betekenis geen verschil maakt.

2. Eventuele achtergronden van Dan.7

2.1 Mythologie?

Diverse theologen zoeken de achtergrond van het troonzaalvisioen in Dan.7:9-14 in de mythologie van het oude Nabije Oosten. Deze zoektocht naar de oudoosterse achtergrond van de symboliek kwam op aan het eind van de 19^e eeuw, een periode waarin uit buitenbijbelse bronnen steeds meer bekend werd over de culturen van omringende volken. Dat heeft tot op de dag van vandaag gevolgen bij de bestudering van het visioen in Dan.7.⁴

Verder is wel gewezen op parallellen met andere teksten uit het oude Nabije Oosten. Gunkel zag vooral parallellen tussen Dan.7 en de uit de opgehitste zee opkomende chaosmachten in de Akkadische mythe van Enuma Elish. Walton vergeleek recentelijk Dan.7 met de aan Enuma Elish verwante *Anzu*-mythe.

Met een opsomming van parallellen is echter niet alles gezegd. De parallellen die in dergelijke overzichten naast de vijf verzen uit Daniël gelegd worden, zijn vaak bijeengeraapt uit grote lappen tekst. Bovendien kan een te sterke nadruk op de parallellen het zicht vertroebelen op de verschillen, die er ook zijn. Daarbij gaat het allereerst om een fundamenteel verschil in wereldbeeld: in Daniël is geen sprake van een godenstrijd, of überhaupt van een strijd wie heerschappij voert over de aarde. De God van Israël, de enige God, is het die het koningschap geeft of ontnemt zoals Hij beschikt. Geen macht in de hemel of op aarde kan daar iets tegenin brengen.

De parallellen en vergelijkbare motieven tussen het visioen van Daniël en de buitenbijbelse godenverhalen en –mythes illustreren hoezeer Dan.7 past in de culturele context van het oude Nabije Oosten. De fundamentele verschillen maken echter tegelijkertijd duidelijk dat van directe afhankelijkheid, herschrijving van ouder materiaal of aanpassing van bestaande teksten geen sprake is.

2.2 Een bestaand concept?

² Het gaat om Stèle III, regel 14-17; zie *COS* 2:217.

³ Vermes, 2010, 199-200.

⁴ Met name parallellen met de Kanaänitische Baälmythen, zoals die naar voren komen in de teksten uit Ugarit, spelen een belangrijke rol in de discussie over de achtergrond van Dan.7. In deze verhalen trekt Baäl ten strijde tegen Yam, de god van de zee. Baäl wordt daarbij als jongere god bijgestaan door de oude, eerbiedwaardige oppergod El, die wordt voorgesteld als een vaderfiguur. Daarbij wordt expliciet zijn grijze baard vermeld (vgl. het witte haar in Dan.7). Baäl zelf wordt voorgesteld als omgeven door wolken en hij wordt na zijn overwinning op Yam zelfs toegesproken als 'berijder van de wolken', die een eeuwig koningschap op zich zal nemen.

In het visioen dat in Dan.7 beschreven wordt, ziet Daniël na het oordeel over de vier beesten, die goddeloze wereldrijken voorstellen, ‘iemand als een mensenzoon’ naderen tot de troon van de Oude van dagen.

In een aantal apocalyptische teksten uit het vroege Jodendom is sprake van een ‘zoon des mensen’ die als een messiasfiguur optreedt (zie daarover hieronder, m.b.t. het NT). Dat heeft wel geleid tot de gedachte dat er al vroeg, nog voor de tijd dat het visioen van Daniël op schrift gesteld werd, in het oude Nabije Oosten sprake moet zijn geweest van een breder verbreide verwachting van een ‘mensenzoon’.⁵

In de afgelopen vijftig jaar is deze gedachte hevig bekritiseerd en tegenwoordig wordt deze als achterhaald beschouwd. De mythe van de ‘oorspronkelijke mens’ die als verlossersgestalte optreedt, blijkt te zijn samengesteld uit allerlei bij elkaar geraapte fragmenten van verschillende teksten van gnostische en Mandeïsche oorsprong, met een uiteenlopende en vaak zeer late datering (late Oudheid en Middeleeuwen). Zo’n mensenzoonconcept heeft in de Oudheid niet bestaan en het visioen van Daniël grijpt dan ook niet op zo’n concept terug. Dat houdt in dat de figuur van de ‘zoon des mensen’ in Dan.7:13-14 in de context van het visioen zelf verstaan moet worden.

3. Identificaties van de Mensenzoon

Daniël ziet in het visioen iemand ‘als een mensenzoon’, dat wil zeggen een wezen dat lijkt op iemand die tot het mensengeslacht behoort, in contrast met de eerdere wezens die lijken op dieren en die menselijke koningen of koninkrijken voorstellen. Deze persoon duiden wij kortweg met ‘Mensenzoon’ aan, geschreven met een hoofdletter, omdat een bepaalde persoon bedoeld is en niet zomaar iemand van het menselijk geslacht. Daarbij moeten we wel beseffen dat deze korte aanduiding mede beïnvloed is door de latere ontwikkelingen, terwijl in het boek Daniël de omschrijving uitvoeriger is: ‘Iemand als een mensenzoon’. Deze Mensenzoon ontvangt van de Oude van dagen (God zelf) het koningschap (Dan.7:14). Het is een eeuwig koningschap, zoals het koningschap dat Nebukadnessar in zijn droom aangekondigd zag (2:44-45). Als heerser ontvangt de Mensenzoon verering van ‘alle volken, natiën en talen’, precies zoals Nebukadnessar dat eiste voor het beeld dat hij opgericht had (3:4-5; vgl. 3:31[V4:1]).

Wat de uitleg echter bemoeilijkt, is dat het gaat om een visioen. Net als de andere elementen in het visioen, representeert degene die ‘als een mensenzoon’ is iets of iemand. Wie of wat dat is, wordt in de uitleg die op het visioen volgt echter niet nader geduid. Er is onder uitleggers geen eenstemmigheid wie of wat de Mensenzoon aanduidt. De belangrijkste verklaringen worden hieronder besproken.

3.1 De Messias

Een verklaring met oude papieren is dat de Mensenzoon staat voor de Messias uit het huis van David. Flavius Josephus geeft aan dat de Joodse Oorlog (66-70 n.Chr.) gevoed werd door een messiaanse lezing van de profetieën van Daniël.⁶ Josephus is er niet al te expliciet over, maar

⁵ Halverwege de 20^e eeuw is deze visie uitgebreid onder woorden gebracht door Mowinckel, die in deze ‘mensenzoon’ de belichaming zag van ideeën die in het oude Nabije Oosten zouden hebben bestaan over de ‘oorspronkelijke mens’ (een *Urmensch* of *Primordial Man*), een goddelijke mensfiguur die als verlosser optreedt. Deze hemelse verlosser in mensengestalte is niet aan een volk of land gebonden, maar is een transcendente, universele verlosser voor de mensheid. In overeenstemming met de opvattingen van zijn dagen meende Mowinckel dat deze verlossersmythe ontleend was aan oud Iraans (Perzisch) gedachtengoed, dat in het jodendom was overgenomen.

⁶ Flavius Josephus zelf (een vriend van de Romeinse keizer), *Joodse Oorlog* 6, 312-313, distantieert zich overigens van deze uitleg. In de betreffende passage geeft Josephus aan dat de profetieën van Daniël een dominante rol speelden in de opstand, maar elders noemt hij ook andere factoren. De meeste moderne historici menen dat sociaaleconomische spanningen de belangrijkste aanleiding vormden voor de Joodse Oorlog en vaak

wat hij zegt, lijkt goed te passen bij de figuur van de Zoon des mensen in Dan.7, gecombineerd met berekeningen op basis van Dan.9:24-27.⁷ Een duidelijker messiaanse interpretatie van de Mensenzoon vinden we bij rabbi Akiva (tweede eeuw n.Chr., de tijd van de opstand van Bar Kochba), die meende dat het meervoud ‘tronen’ in Dan.7:9 duidt op een troon voor God en een troon voor de Davidische Messias; verschillende latere rabbi’s zijn hem daarin gevolgd.⁸ Veel kerkvaders zagen in de Mensenzoon van Daniël een directe verwijzing naar Jezus Christus, dé Zoon des mensen.

3.2 Het volk van de heiligen

In onze tijd wijzen veel uitleggers op de parallel tussen Dan.7:14, waar de Mensenzoon het koningschap ontvangt, en Dan.7:22, waar ‘het volk van de heiligen van de Allerhoogste’ het koningschap ontvangt. Met ‘het volk van de heiligen van de Allerhoogste’ wordt dan bedoeld op het getrouwe deel van het volk Israël, dat ondanks de verdrukking door het vierde beest (vs.23), trouw is gebleven aan God. Vandaaruit komt men tot de conclusie dat de Mensenzoon in Dan.7:14 de visionaire representant is van het volk Israël als collectief, net zoals de dieren in de voorgaande verzen de visionaire representant zijn van wereldrijken die op aarde zullen heersen en daarmee eveneens een collectief voorstellen.⁹

3.3 Een engel

Een derde lijn van uitleg ziet in de Mensenzoon in Dan.7 een vooraanstaande engel. De vertegenwoordigers van deze uitleg wijzen erop dat de aardse koninkrijken opkomen uit de zee, maar dat de Mensenzoon al in de hemel is: hij komt aan met de wolken des hemels. Dit past beter bij een hemelwezen dan bij een volk dat op aarde leeft. Bovendien, in het visioen is niet zozeer van een mens, maar van ‘*iemand als een mensenzoon*’ sprake. Ook worden de engelen in het boek Daniël telkens beschreven als wezens met een mensvormige gestalte (8:15; 9:21; 10:5; vgl. 3:25). Meestal gaat men ervan uit dat de engel op wie in het visioen bedoeld wordt, Michaël is. Immers, hoewel ook Gabriël in het boek bij naam wordt genoemd (8:15; 9:21), treedt deze engel in het boek vooral op als uitlegger, terwijl Michaël fungeert als beschermengel van het volk Israël. Hij strijdt tegen de aardse machten die het volk bedreigen (10:13,21; 12:1). Na zijn overwinning over de aardse verdrukkers wordt Michaël als ‘de grote vorst’ aangeduid (12:1), een titel die spreekt van heerschappij.

Uiteraard zien ook uitleggers die deze benadering voorstaan dat er een parallelie bestaat tussen de Mensenzoon in vers 14 en ‘het volk van de heiligen van de Allerhoogste’ in vers 27. Zij vatten de zinsnede echter niet op als ‘het volk *dat bestaat uit* heiligen van de Allerhoogste’, zoals in de benadering hierboven, maar als ‘het volk *dat verbonden is met* de heiligen van de Allerhoogste’, waarbij de uitdrukking ‘de heiligen van de Allerhoogste’ engelen aanduidt. Dit is in overeenstemming met andere teksten in het OT en in de Dode-Zeerollen, waar het begrip ‘heiligen’ eveneens vaak op engelen betrekking heeft (hoewel niet uitsluitend).

neemt men aan dat deze door messiaanse verwachtingen versterkt werden. Zie Martin Goodman, ‘Current scholarship on the First Revolt’ in Berlin en Overman (ed.), 15-24.

⁷ Beckwith, 266-267 en 303-304, noot 8. Zie voor de rol van Dan.9 ook T. Rajak, ‘Jewish millenarian expectations’ in Berlin en Overman (ed.), 164-188.

⁸ Op basis van een tekstvariant in enkele van de oudste handschriften van de Oud-Griekse vertaling (Papyrus 967 en codex 88) wordt vaak gesteld dat hierin gedacht is aan een goddelijke, pre-existente messiasfiguur, die min of meer gelijkgesteld wordt met de Oude van dagen. Recente discussie tussen Hofius en Reynolds over de interpretatie van deze LXX handschriften laat echter zien dat de situatie ingewikkelder ligt. Hofius maakt duidelijk dat vanwege de tekstopbouw van deze verzen ook in deze handschriften de Zoon des mensen niet samenvalt met de Oude van dagen. Reynolds geeft Hofius daarin grotendeels gelijk, maar laat tegelijkertijd zien dat er in deze handschriften wel sprake is van een nauwe relatie met messiaanse duiding.

⁹ Zie verder par. 5.

Volgens deze benadering is de in vers 21 beschreven strijd tussen het vierde beest en de ‘heiligen van de Allerhoogste’ een strijd die zich niet op aarde afspeelt (een aards koninkrijk dat het volk van God overwint), maar een strijd die in de hemelse gewesten gevoerd wordt. Bij deze opvatting is in dit hoofdstuk hetzelfde aan de hand als wat in hoofdstuk 10 beschreven wordt: de werkelijke strijd is een strijd in de hemel en de situatie op aarde is daar de weerslag van. Volgens deze benadering ontvangt ‘het volk van (= dat verbonden is met) de heiligen van de Allerhoogste’ in vers 27 het koningschap, vanwege het oordeel dat in de hemel uitgesproken is: de Oude van dagen heeft rechtgesproken en Michaël (de Mensenzoon) en de zijnen (de heiligen van de Allerhoogste) in ere hersteld, en daarin deelt het volk dat met Michaël en de zijnen verbonden is in de heerschappij.

3.4 Een goddelijke persoon

In onze tijd zijn er ook auteurs die de zoon des mensen beschouwen als een goddelijke persoon, en daarmee in de lijn staan van de vroege joodse en christelijke uitleg, maar dan zonder de nadrukkelijke verbindingen met de Messias uit het geslacht van David, omdat zij zich beperken tot de uitleg van het boek Daniël.¹⁰ M. Zehnder noemt negen argumenten die erop wijzen dat de Mensenzoon goddelijk is en onderscheiden moet worden van de engelen en het volk van de Allerhoogste.¹¹

- a. De Mensenzoon komt met de wolken des hemels. Het komen met of in de wolken van de hemel wordt in het OT uitsluitend van God gebruikt (o.a. Deut.33:26; Ps.18:10; 104:3; Jes.19:1; Nah.1:3).
- b. De beschrijving van de Oude van dagen en de Mensenzoon vertoont overeenkomsten met teksten in Ugarit. Daar wordt de god El aangeduid als ‘vader van jaren’ en de god Baäl als ‘de rijder op de wolken’, die een blijvend koninkrijk zal ontvangen.
- c. Volgens Dan.7:14 zullen de mensen van alle volken de Mensenzoon vereren. Het Aramese werkwoord *plh* wordt steeds gebruikt om God te vereren (Dan.3:12,14,17-18,28; 6:16,21; 7:27; Ezra 7:24), en is dus ook hier van toepassing.
- d. De Mensenzoon ontvangt een wereldwijde en blijvende regering (7:14,27). Dit past het beste bij een goddelijke status, aangezien het OT nergens een dergelijke heerschappij verbindt met de macht van een engel of een mens. De taal valt te vergelijken met Ps.145:13 ‘Uw koninkrijk is een koninkrijk van alle eeuwen, uw heerschappij omvat alle generaties’.
- e. Er is een duidelijke overeenkomst tussen de beschrijving van de Mensenzoon in Dan.7 en het visioen in Eze.1:26b-28: ‘En daarboven, op wat op een troon leek, was iets wat leek op een mens. Toen zag ik iets als de schittering van edelmetaal, rondom van binnen als het uiterlijk van vuur’. Daarna volgt een beschrijving van de gestalte, de gedaante van de heerlijkheid van JHWH (vgl. ook Eze.8:1-4). Met name het ‘vuur’ verbindt de persoon op de troon in Eze.1 met de Oude van dagen in Dan.7:9-10. Ook zijn er overeenkomsten met de Mensenzoon, vooral in ‘iets wat leek op een mens’.
- f. Het gelijken op een mens is op zichzelf geen indicatie van goddelijkheid, maar in Dan.7 kan dit wel het geval zijn, omdat de Mensenzoon zo beschreven wordt in de nabijheid van de Oude van dagen, die ook in een soort menselijke gedaante zichtbaar is. Hun relatie lijkt een vader-zoon relatie, zonder dat deze zo beschreven wordt. Zij zijn onderscheiden van de machten die eerder in het visioen als dieren voorgesteld zijn.
- g. Hetzelfde werkwoord ‘komen’ (*ʾth*) wordt in 7:13 voor de Mensenzoon en in 7:22 voor de Oude van dagen gebruikt. Dit suggereert dat de status van de twee personen vergelijkbaar is.
- h. Het voorzetsel ‘als’ kan veel betekenissen hebben, maar in ‘iemand als een mensenzoon’

¹⁰ Zie A.E. Steinmann en G.W. Lorein. Vgl. ook G.R. Beasley-Murray en S.R. Miller, 207-210.

¹¹ Zie Zehnder, 2014.

wijst het in de huidige context op iemand die geen gewoon mens is. Er lijkt eerder een hemels wezen bedoeld te zijn, een engel of een goddelijk persoon. Verderop in het boek Daniël wordt Gabriël echter gewoon 'een man' genoemd, niet 'als een man'. De Mensenzoon lijkt hoger te staan dan de engelen en zeker dan de wezens die eerder in Dan.7 'als dieren' beschreven zijn.

- i. Er zijn inhoudelijke relaties met Ps.89 en Ps.110, twee psalmen die vaak messiaans opgevat worden. In Ps.110:1 mag de koning zitten aan Gods rechterhand en vermoedelijk mag de Mensenzoon ook plaats nemen op een van de tronen die in Dan.7:9 genoemd worden.

Op grond van deze negen argumenten – die niet alle even zwaar zijn, en soms alleen indirecte zeggingskracht hebben – meent Zehnder dat met de Mensenzoon een goddelijke figuur bedoeld is, verheven boven de engelen. Daarbij zijn er ook aanwijzingen voor een iets lagere positie dan die van de Oude van dagen. De verschillen betreffen de leeftijdsaanduidingen (waarbij ouderdom op meer waardigheid wijst), het zitten op de troon en het komen tot de troon, en ook het onderscheid tussen het verlenen en het ontvangen van de heerschappij.

4. *Evaluatie*

Wanneer we de bovenstaande opvattingen evalueren, is het mogelijk te letten op de volgende zaken.

Bij de eerste visie, de Messiaanse uitleg, dreigt het gevaar dat andere Bijbelgedeelten en externe opvattingen te snel ingelezen worden in Dan.7.

De tweede visie (de Mensenzoon is het volk van God) houdt weinig rekening met de aspecten van het visioen die het aardse overstijgen en die vooral in de vierde visie sterk naar voren komen. Ook is het opmerkelijk dat het volk van God er tegelijk met de kleine horen is (7:8,21), maar vóór de Mensenzoon; bovendien bevindt dat volk zich op aarde en de Mensenzoon tussen hemel en aarde.¹² Er is ook een contrast tussen het volk van God dat lijdt door toedoen van 'de kleine horen' en de triomferende Mensenzoon¹³ (hoewel er ook een tijdsverloop is).

De derde benadering (de Mensenzoon is een engel) lijkt op het eerste gezicht erg overtuigend, maar er valt nogal wat tegenin te brengen. Goldingay merkt terecht op dat wanneer de term Mensenzoon op Michaël (of een andere engel) slaat, het vreemd is dat hij in de uitleg van het visioen in 7:15-27 niet bij name genoemd wordt, maar dat alleen gezegd wordt dat 'de heiligen van de Allerhoogste' of 'het volk van de heiligen van de Allerhoogste' heerschappij ontvangen (vs.18,22,27). Bovendien lijkt hetgeen wordt gezegd over de strijd van de 'kleine horen' tegen de 'heiligen van de Allerhoogste' beter te passen bij een strijd die zich op aarde afspeelt, dan bij een hemelse strijd (7:25). Ook de uitspraak dat aan de heiligen van de Allerhoogste recht gedaan wordt (7:22), past goed bij de opvatting dat die heiligen mensen zijn, maar niet bij de gedachte dat het zou gaan om engelen.

De vierde visie (de Mensenzoon is een goddelijke figuur) sluit aan bij de eerste, klassieke visie, maar is terughoudender in de verbinding met andere Bijbelteksten. Bij de concentratie op Dan.7 blijft het echter van belang te beseffen dat we met een visioen te maken hebben en daarin blijven altijd onduidelijkheden bestaan. Niettemin geven de genoemde argumenten voldoende aanwijzingen voor het goddelijke karakter van de Mensenzoon. Toch kan er ook wel een relatie zijn tussen de Mensenzoon en het volk van God (zie de tweede visie), wat

¹² Lorein, 67.

¹³ Steinmann, 356.

mede tot uiting komt in parallelle beschrijvingen. Het is aannemelijk dat de Mensenzoon representant is van dit volk. Ook de eerder genoemde dieren zijn zowel persoon (koning) als representant van een koninkrijk (Dan.7:17).¹⁴ Er kan een vergelijking gemaakt worden met de uitdrukking ‘de knecht’ in het boek Jesaja. Soms is het volk bedoeld, en soms de Knecht die het volk representeert en ook plaatsvervangend lijdt ten behoeve van zijn volk.¹⁵

De individuele duiding sluit daarmee de collectieve niet geheel uit. De Mensenzoon is onderscheiden van zijn volk, en heeft ook een andere status, maar zijn handelen is nauw verbonden met zijn volk.

Wanneer de goddelijke aspecten van de Mensenzoon erkend worden, is het begrijpelijk dat velen verbanden leggen met de Messias, de zoon van David (zoals in de eerste benadering).

5. De regering van de heiligen

In Dan.7:13-14 ontvangt de Mensenzoon een heerserspositie over alle volken en naties. Het is opmerkelijk dat in de verzen 18, 22 en 27 deze macht wordt geschonken aan de heiligen van de Allerhoogste. Hier blijkt dat de heiligen koninklijke waardigheid ontvangen en mogen regeren. Ook elders in de Bijbel is er sprake van dat de gelovigen zullen mogen regeren (Ex.19:6; Ps.8:7-9; Mat.19:28; 2Tim.2:11-12; Op.2:26-27; 3:21; 5:9-10; 20:4,6; 22:5). Dan wordt de koninklijke positie, zoals die aanwezig was in de begintijd (Gen.1:27-31; 2:15-19), weer hersteld en verder uitgebouwd.

De heiligen krijgen hun heerlijke positie niet direct. Daniël ziet dat een heerser oorlog voert tegen de heiligen en hen overwint (vs.20-21). Hij zal woorden spreken tegen de Allerhoogste en hij zal de heiligen van de Allerhoogste te gronde richten (vs.25). De heiligen ervaren eerst martelaarschap (vgl. 11:35), maar zullen op den duur als koningen regeren.¹⁶

6. Latere toepassing en interpretatie

In het NT noemt Jezus zichzelf ‘Zoon des mensen’ (Grieks: [*ho*] *huios tou anthroopou*), dat wil zeggen ‘Zoon van de mens’ (niet: ‘Zoon van de mensen’).¹⁷ In het NT komt de titel meer dan 80 maal voor. In bijna alle gevallen is het Jezus zelf die de titel in de mond neemt, als verwijzing naar Hemzelf. Buiten de evangeliën komt de titel nauwelijks voor. En als anderen al de uitdrukking gebruiken, gaat het meestal om een verwijzing naar woorden die Jezus op een eerder moment zelf gesproken heeft en waarop men dan reageert (bv. Joh.12:34, waar de schare verwijst naar de woorden die Jezus zelf in Joh.8:28 sprak).

Dat roept de vraag op wat Jezus nu eigenlijk bedoelde toen Hij zichzelf zo aanduidde. De uitdrukking is in de loop der tijd op verschillende wijzen opgevat. De belangrijkste interpretaties worden hieronder besproken.

6.1 Jezus’ menselijkheid

De vroege westerse kerkvaders beheersten over het algemeen het Hebreeuws of Aramees niet. Zij namen de nieuwtestamentische uitdrukking op zichzelf, zonder oog voor de Semitische achtergrond ervan, en vatten ‘zoon van ...’ gewoonlijk op in de zin van afstamming. ‘Zoon van de mens’ houdt dan ofwel in dat Christus geboren is uit Maria, ofwel dat Hij afstamt van Adam, maar in elk geval duidt het zijn mens-zijn aan. De titel vormt dan ook de tegenhanger van de uitdrukking ‘Zoon van God’ en samen geven ze uiting aan Christus’ beide naturen. Een van de kerkvaders die deze gedachtenlijn kernachtig onder woorden brengt, is

¹⁴ Zie over verschillen in de tekstoverlevering van 7:17 verder de uitleg aldaar.

¹⁵ Zie *SBOT* 9, Excurs 6, ‘De Knecht’.

¹⁶ Vgl. Ton, 21-37.

¹⁷ Zie voor een meer uitgebreide omschrijving van het gebruik van de uitdrukking ‘Zoon des mensen’ in het NT de Excurs ‘Wie is Jezus Christus?’ in *SBNT* 1, par. 6.4.

Tertullianus: ‘Van Hem geloven wij dat Hij door de Vader gezonden is in de maagd, uit wie Hij geboren is als mens en God – Zoon des mensen en Zoon van God – en Jezus Christus genoemd wordt’ (*Adversus Praxean* 2).

Ook in de tijd van de Reformatie was dit de heersende opvatting, al verschilden Luther en Calvijn van mening over de vraag wie de ‘mens’ in de uitdrukking ‘Zoon des mensen’ nu eigenlijk was. Luther zag er, in lijn met Tertullianus, een verwijzing in naar Maria; Calvijn las de titel, in navolging van Athanasius, als ‘Zoon van Adam’.

Toch vindt er in het spoor van de Reformatie wel een verschuiving plaats, doordat er aandacht ontstaat voor de eigenheid van de Semitische talen en context als achtergrond waartegen met name het OT gelezen moet worden. Hoewel de ‘klassieke’ opvatting nog tot de 17^e eeuw bleef overheersen, kwamen er steeds meer andere opvattingen op. Latere uitleggers die menen dat ‘Zoon des mensen’ uitdrukking geeft aan Jezus’ menselijkheid, verklaren de betekenis van de titel eerder als ‘de mens bij uitstek’, een opvatting die vooral in de 19^e eeuw populair was. In de 20^e en 21^e eeuw is de opvatting dat ‘Zoon des mensen’ uiting geeft aan Jezus’ mens-zijn vrijwel geheel losgelaten. De reden daarvoor is, dat deze opvatting de titel teveel op zichzelf neemt, als een massieve uitdrukking, zonder dat rekening gehouden wordt met de context waarin Jezus de titel gebruikt. Immers, in de tijd vóór Jezus’ dood en opstanding zal geen van zijn tijdgenoten getwijfeld hebben aan Jezus’ mens-zijn. Toch functioneert de titel vrijwel zonder uitzondering met betrekking tot deze periode. In het tegenwoordige onderzoek is dan ook brede consensus dat Jezus’ gebruik van de titel ‘Zoon des mensen’ een andere bedoeling heeft dan het onderstrepen van zijn menselijkheid.

6.2 De messiaanse Mensenzoon

Een andere benadering vat ‘Zoon des mensen’ op als messiaanse titel. Volgens deze opvatting gaat het juist om een hoogheidsaanduiding. We vinden deze uitleg voor het eerst in de tijd van de Reformatie, en wel bij Martin Chemnitz, een leerling van Luther en Melancton.¹⁸ Het duurde echter nog tot de 19^e eeuw voor deze uitleg brede steun ontving.

De achtergrond voor de messiaanse opvatting is gelegen in het visioen van Dan.7, waar de Mensenzoon koninklijke heerschappij ontvangt, en de manier waarop dit in de vroegjoodse literatuur (vooral 1 Henoch en 4 Ezra) verwerkt wordt. In het gedeelte van 1 Henoch dat bekend staat als de *Similitudes* (= gelijkenissen; 1Hen.37-71) wordt, met toespelingen op Dan.7 en messiaanse profetieën uit Jesaja, over deze Mensenzoon gezegd dat hij pre-existent is (al van voor de schepping is hij in de tegenwoordigheid van God; 1Hen.48:3,7), dat hij Gods uitverkorene is die koningen zal oordelen (46:4) en een licht is voor de volken (48:4), en dat hij aanbedding zal ontvangen van alle aardbewoners (48:5-7).

Iets vergelijkbaars vinden we in 4 Ezra 13. Hier is sprake van een Mensenzoon die tevoorschijn komt uit de zee, die door de wind is opgehitst. Heel de wereld verzamelt zich om tegen de Mensenzoon ten strijde te trekken, maar de vurige stroom die van zijn mond uitgaat, vernietigt het leger zonder dat er sprake is van strijd. Vervolgens roept de Mensenzoon de stammen van Israël tot zich en herstelt hij deze in ere. Ook hier bevat de tekst verschillende toespelingen op het visioen dat Daniël ontving.

De beschrijvingen van de Mensenzoon in 1 Henoch en 4 Ezra zijn typisch messiaans van karakter. Uitleggers die uitgaan van een messiaanse opvatting van het begrip ‘Zoon des mensen’ in de evangeliën en in de vroegjoodse apocalyptiek, zien de oorsprong ervan in de profetie van Daniël, die binnen Joodse apocalyptische stromingen messiaans gelezen werd, maar zonder dat dit uitgroeide tot een breed gedragen, specifieke messiasverwachting en

¹⁸ Zie de bespreking bij Burkett, 23-24.

zonder dat ‘Zoon des mensen’ een bestaande messiaanse titel werd. Met zijn spreken over zichzelf als ‘de Zoon des mensen’ geeft Jezus blijk van zo’n messiaanse lezing van het visioen van Daniël, maar is het voor zijn omstanders niet bij voorbaat duidelijk dat Hij zichzelf als Messias aanduidt.

Verschillende uitspraken waarin Jezus zichzelf ‘Zoon des mensen’ noemt, passen goed bij deze opvatting. Wanneer Jezus spreekt over de komst van de Zoon des mensen ‘met de wolken’ (Mar.13:26; 14:62), of over zijn komst als rechter die het koningschap opneemt (Mat.16:27-28), dan kan dat moeilijk anders gelezen worden als een toespeling op het visioen van Daniël. Voor het oog van de mensen mag Jezus dan gewoon een mensenkind zijn, maar schijn bedriegt: Hij is de Mensenzoon waarover Daniël sprak, de Mensenzoon die méér is dan een gewoon mens. Hij is het die het koningschap over heel de wereld zal ontvangen.

6.3 Aramees idioom

In een beroemd geworden lezing, gehouden in 1965, en in diverse publicaties van later datum, stelt de Joodse geleerde Géza Vermes dat de achtergrond van de aanduiding ‘Zoon des mensen’ niet was gelegen in een messiaanse verwachting, maar uiting gaf aan specifiek Aramees idioom, waarin de spreker om retorische redenen op een indirecte manier naar zichzelf verwijst. Hij baseerde zich daarbij op vergelijkbare uitspraken in vroegrijp Joodse teksten.

Ook wees hij erop dat in sommige uitspraken van Jezus de titel ‘Zoon des mensen’ parallel staat aan ‘Ik’, bijvoorbeeld: ‘Maar opdat u zult weten dat de Zoon des mensen macht heeft op aarde zonden te vergeven (zei Hij): Ik zeg u: sta op’ (Mar.2:11), en op voorbeelden waarbij Jezus zichzelf in het ene evangelie aanduidt als ‘Zoon des mensen’, terwijl de paralleltekst in een ander evangelie ‘Ik’ heeft (vgl. Mat.16:13 met Mar.8:27 en Luc.9:18).¹⁹

6.4 Wie is de Zoon des mensen?

Tegelijkertijd zijn er, zoals hierboven als is aangegeven, verschillende voorbeelden van uitspraken waarin Jezus zichzelf als ‘Zoon des mensen’ aanduidt, maar waarin Hij ook duidelijk op Dan.7 zinspeelt.²⁰ Deze laten zich het beste verklaren vanuit een messiaanse lezing van Dan.7, vergelijkbaar met hoe deze in sommige apocalyptische kringen in de eerste eeuw n.Chr. functioneerde, maar zonder dat het begrip bij Jezus’ hoorders een vastomlijnd messiaans beeld opriep. Door zichzelf in eigen persoon aan te wijzen als de Zoon des mensen uit Dan.7, maakt Jezus duidelijk wie Hij is: niemand minder dan de Mensenzoon die komt met de wolken des hemels en uit de hand van de Oude van dagen de heerschappij zal ontvangen. In eigen persoon is Hij de belichaming en vertegenwoordiger van het verbondsvolk dat trouw blijft aan God.

Binnen het vroege Jodendom bestonden verschillende messiasverwachtingen. Er is wel geopperd dat dit ook de reden is dat Jezus juist deze uitdrukking ‘Zoon des mensen’ gebruikt: het is een begrip met messiaans potentieel, maar geen vastomlijnd messiaans concept. Op deze manier spreekt Jezus over zichzelf als Messias, maar kan Hij tegelijkertijd duidelijk maken dat zijn messiaschap anders is dan de mensen om Hem heen verwachtten.

Sommige uitspraken van Jezus kunnen verklaard worden vanuit Aramees taalgebruik (‘Zoon des mensen’ als indirecte zelfaanduiding) en andere beter vanuit Dan.7 (de ‘Zoon des mensen’ die komt met de wolken des hemels). Een keuze is niet altijd nodig. Op sommige

¹⁹ Ook B. Lindars en M. Casey staan in hoofdlijn deze opvatting voor, gebaseerd op Aramees taalgebruik, al leggen zij eigen accenten.

²⁰ Vermes meent dat deze uitspraken Jezus achteraf door zijn volgelingen in de mond zijn gelegd (Vermes, 1983, 183-184), maar zijn redenering is niet erg overtuigend en lijkt vooral ingegeven door de moeite deze verzen te verenigen met zijn uitleg van het begrip ‘Zoon des mensen’ als zelfreferentie.

plaatsen lijkt het erop dat er sprake is van bewust ambivalent taalgebruik,²¹ bedoeld om de hoorder of lezer verder te laten kijken dan wat op het eerste gezicht duidelijk is.²² Een treffend voorbeeld hiervan is Jezus' lijdensaankondiging 'De Zoon des mensen zal overgeleverd worden in de handen van mensen en zij zullen Hem doden, en nadat Hij gedood is, zal Hij op de derde dag opstaan' (Mar.9:31). Op het eerste gezicht valt deze uitspraak goed te verklaren vanuit Aramees taalgebruik: in overeenstemming met toenmalige conventies spreekt Jezus op een indirecte manier over zijn naderende dood. Maar voor de goede verstaander is er meer aan de hand. De hoorder of lezer die weet wie Jezus is, begrijpt dat Hij hier spreekt over zichzelf als de Zoon des mensen uit Daniël, de Messias die heerschappij zal ontvangen.

Literatuur

- Beasley-Murray, G.R., 'The Interpretation of Daniel 7', *CBQ* 45 (1983) 44-58.
- Beckstrom, E.A., 'The Mystery of Jesus' Teaching about "The Son of Man"', *Biblical Theology Bulletin* 42 (2012) 70-80.
- Beckwith, R.T., *Calendar and Chronology, Jewish and Christian. Biblical, Intertestamental and Patristic Studies*. Leiden: Brill, 2001.
- Berlin, A.M., Overman, A.J. (ed.), *The First Jewish Revolt. Archaeology, History, and Ideology*. London: Routledge, 2002.
- Burkett, D., *The Son of Man Debate: A History and Evaluation*. SNTSMS 107. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Casey, M., *The Solution to the 'Son of Man' Problem*. London: T&T Clark, 2007, 2009.
- Charlesworth, J.H. (ed.), *The Old Testament Pseudepigrapha*. 2 delen. London: Darton, Longman & Todd, 1983-1985.
- Chronis, H.L., 'To Reveal and to Conceal: A Literary-Critical Perspective on the "Son of Man" in Mark', *New Testament Studies* 51 (2005) 459-481.
- Collins, J.J., 'The Danielic Son of Man', hoofdstuk 8 in: idem, *The Scepter and the Star: Messianism in Light of the Dead Sea Scrolls*. Grand Rapids: Eerdmans, 2010², 191-214.
- Higgins, A.J.B., *The Son of Man in the Teaching of Jesus*. SNTSMS 39. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
- Hofius, O., 'Der Septuaginta-Tekst von Daniel 7,13-14: Erwägungen zu seiner Gestalt und seiner Aussage', *ZAW* 117 (2005) 73-90.
- Howes, L., "'To Refer, not to Characterise": A Synchronic Look at the Son-of-Man logia in the Sayings Gospel Q', *HTS Theologiese Studies / Theological Studies* 69-1 (2013) 12 pp. <http://www.hts.org.za/index.php/HTS/article/view/1344/3342>
- Kim, S., *The "Son of Man" as the Son of God*. WUNT 30. Tübingen: Mohr (Siebeck), 1983.
- Koch, K., 'Der "Menschensohn" in Daniel', *ZAW* 119 (2007) 369-387.
- Mowinckel, S., *He That Cometh: The Messiah Concept in the Old Testament & Later Judaism*, 1956. Heruitgave in The Biblical Resource Series; Grand Rapids: Eerdmans, 2005.
- Müller, U.B., 'Parusie und Menschensohn', *ZNW* 92 (2001) 1-19.
- Nickelsburg, G.W.E., 'Son of Man', in *ABD* 6, 137-150.
- Nickelsburg, G.W.E., 'Son of Man' in: K. van den Toorn, B. Becking en P.W. van der Horst (ed.), *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*. Leiden: Brill, 1999², 800-804.
- Reynolds, B.E., 'The "One Like a Son of Man" According to the Old Greek of Daniel

²¹ Een vergelijkbare ambivalentie ligt besloten in Jezus' spreken in gelijkenissen: voor wie vluchtig luistert is het een mooi verhaal en gaat de boodschap verloren, maar wie een leerling van Jezus is, hoort wat Jezus hier leert over het Koninkrijk van God. Zie Mat.13:10-17 en de Excurs 'Zeven gelijkenissen' in *SBNT* 2, par. B.

²² Vgl. ook Chronis, die spreekt over een 'paradoxical incognito'.

- 7,13-14', *Biblica* 89 (2008) 70-80.
- Schenk, W., *Das biographische Ich-Idiom 'Menschensohn' in den frühen Jesus-Biographien: Der Ausdruck, seine Codes und seine Rezeptionen in ihren Kontexten.* FRLANT 177. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1997.
- Schreiber, S., 'Henoch als Menschensohn: Zur problematischen Schlußidentifikation in den Bildreden des äthiophischen Henochbuches (äthHen 71,4)', *ZNW* 91 (2000) 1-17.
- Ton, J., *Suffering, Martyrdom, and Rewards in Heaven.* Diss. ETF, Leuven. Wheaton: The Romanian Missionary Society, 1997, 2000.
- Vermes, G., 'The Son of Man Debate Revisited (1960-2000)', *Journal of Jewish Studies* 61 (2010) 193-206.
- Vermes, G., *Jesus the Jew.* London: SCM Press, 1983².
- Walton, J.H., 'The Anzu Myth as Relevant Background for Daniel 7?' in Collins en Flint, *The Book of Daniel*, vol. 1, 69-89.
- Yarbro Collins, A., *Cosmology and Eschatology in Jewish and Christian Apocalypticism.* Leiden: Brill, 2000.
- Zehnder, M., 'Why the Danielic "Son of Man" Is a Divine Being', *BBR*, verschijnt in 2014.
- Zwiep, A., 'Jezus de Mensenzoon', hoofdstuk 1 in: idem, *Jezus en het heil van Israëls God: Verkenningen in het Nieuwe Testament.* Zoetermeer: Boekencentrum, 2003, 17-31.
- Zie verder de Bijbelcommentaren van Baldwin, Collins, Goldingay, Lorein, Miller, Steinmann, Young.